

Др Ружа С. Кнежевић Перуновић

**ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНА СТРЕПЊА
АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ**

Нови Сад 2018

У раду је дат преглед опитних одлика прозног стваралаштва Александра Тишме са акцентом на анализу теме и мотива литерарног стварања. У романима знаменитог новосадског аутора доминантне теме су рат и судбина човека у рату, посебно јеврејског човека. Говорити о његовом приповедачком опусу значи говорити најпре о проблематичном идентитету, о јеврејској судбини, о неприпадању и усамљености у свету који се доживљава као непрекидно страдање, као опасност, страховање, као трагање за безбедним местом за живот. Аутор кроз своја дела преиспитује постојање хуманистичких принципа у таквом свету, као и улогу литературе у догађајима који су обележили савремену историју.

Кључне речи: идентитет, јеврејски архетип, књижевност холокауста, истина, зло/злочин

Приповедачки опус Александра Тишме заузима изузетно значајно место у европској послератној књижевности јер на одговоран начин приступа теми ратног страдања приказујући догађаје на аналитичан, сурово реалистичан, неморалишући начин, трагајући за истином, као суштином која мора бити изречена. Неконвенционалан приступ теми, веровање у причу, веристички, али модеран начин приповедања, бескомпромисност у приказивању догађаја, задирање до самог дна људске патње, издвојили су овог аутора у, разноврсном и делима обимном, приповедачком кругу послератне прозе. То издвајање је, чини се, више истакнуто и препознато у широј европској књижевности него код нас. По речима Предрага Палавестре „Од већине српских писаца Тишма се разликује управо по томе што је мање огњевит и драматичан, лишен патоса и ратничког историјског беса, повучен у страну и склоњен од бујице главних токова, који чак и својим таласима у плићак могу да сруше и измене цео велики живот покорног „божјег црва” или малог мрава. Тишму не привлаче велике, свеопште трагедије подреване патосом, већ њихови маргинални одједи који продиру у тескобу самотника,

уплићу се у мале личне мистике појединаца и у душама невољника остављају празне љуске промашених и покрадених живота. ” (Палавестра 2005:23)

Романи Александра Тишме дају значајан допринос књижевности холокауста, пре свега, због искристалисане свести о важности теме, о неопходности књижевног ткања и улози књижевног дела у догађајима које описују. Његово дугогодишње трагање за темом довело га је до оне тачке, до оне приче која се прихвата као обавеза, одакле се нема где даље ићи, јер не постоји ништа важније. Добро је имати на уму и то колико су Тишмини напори да разуме оно што се догодило аутентични, а намере моралне јер, како каже Миљенко Јерговић поводом Тишминог романа, „у књижевности, као ни у животу, људе се не смије вријеђати вишком суосећања и лажне сућути”¹.

Говорити о романима Александра Тишме значи говорити о проблематичном идентитету, о неприпадању, усамљености, о животу доживљеном као страдање, страховање, потуцање из туђине у туђину, али и као лудо самозаваравање. Због великог, обавезујућег значаја теме којом се Александар Тишма бави у својим романима, намеће се и потреба подробнијег испитивања поетичких начела овог аутора. Вођени размишљањем Ласла Вегела да је Тишма „највећи новосадски син”, препознаје се (баш из вишеструко карактеристичног новосадског миљеа о коме писац у својим романима говори) потреба за аналитичким и продубљеним читањем његовог дела, у овом лудом и непредвидивом времену, у коме једнако доминира егзистенцијална стрепња као последица лекција које нисмо научили. Новосадска средина, улице, тргови и грађевине, то шаренило мултиетничке средине, представљају реалистички амбијент у коме се одиграва радња

¹ Јерговић, Миљенко. *Тишма, утјеха јеврејских паса*, <http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/tisma-utjeha-jevrejskih-pasa/>

његових најзначајнијих романа, а препознатљивост простора је ефектна и усмерена, са још једног аспекта, ка подсећању на зло и отрежњењу од било каквих илузија о томе ко смо и какви смо. У својим делима Тишма смирено бележи сва недела свог времена, све монструозности које је човек починио, нуди их читаоцима на увид, указујући на то да је зло саставни део човека, наглашавајући оно што се најчешће заборави – да је улога сваког појединца већа него што се мисли, а да је уметник у обавези да на те чињенице изнова подсећа, јер је заборав опасна замка, у коју се прелако упада.

Доминантне теме у романима Александра Тишме јесу рат и судбина човека у рату, а посебно јеврејског човека. Ликови у његовим најзначајнијим делима (*Књига о Бламу, Употреба човека, Вере и завере, Капо, Школа безбожничтва*) живе у тешком и непредвидивом времену, али они носе и тешко бреме јеврејске судбине, или једнако проблематичну подељеност, подвојеност између хришћанства и јудаизма. У оба случаја, свесни су свог порекла као датости – као својеврсног терета и кривице коју са собом носе, а због којег могу свакога часа бити проглашени непожељним за живот у заједници. Јунаци Тишминих романа су усамљеници, сапатници који страдају из истих или врло сличних разлога. Због свог порекла и друштвених околности које их прате они нису у могућности да остваре растерећен и срећан живот, да живе по сопственом нагону, отворено и смело, већ остају заробљеници свог идентитета који им је одредио и судбину. Њихов живот је од младалачког периода, периода сазнавања о себи и свету, обележен страхом, издвојеношћу, слутњом страдања, прикривеним жељама и неоствареним амбицијама, јер их је историја, слушана кроз породичне приче, рано научила да сваког трена могу постати мета, бити прогнани или проглашени неподобнима за живот. Свака појединачна несрећна судбина, од

Мирослава Блама и Вилка Ламиана, преко Средоја Лазукића, Миљинка Божића, до Сергија Рудића изнова потврђује колико су све ратне приче опште, а истовремено и личне. У то се недвосмислено уверава и сама Вера Кронер по повратку из логора немајући могућности да из себе изнедри све преживљено и тако својој патњи да аутентичан, личан облик, те остаје и даље само неки број, статистика, у општој причи о страдању, заточена заправо и даље у Освјенциму, недалеко од Кракова где, уверила се, заиста припада. По повратку у Нови Сад, онако сломљена и неутешно сама, она увиђа да је цео свет сигурно полудео, чим је тако олако наставио даље, као да се ништа није догодило, заборављајући пребрзо сва зверства којима су сведочили. Вера јасно схвата да не може да живи у том свету који јој изгледа једнако монструозан као онај који је за собом оставила.

Тишма трага управо за тим појединачним случајевима, које огољене у својој страхоти нуди читаоцима на увид, указујући да су сува историја и статистика само подаци, а да лична исповест најверније преноси истину казујући нам јединствено искуство жртве или сведока страдања. Приповедајући о судбини својих сународника, комшија, пријатеља, аутор анализира затеченост пред ратним хаосом, неверицу, изненађење, али и различите облике сналажења (преживљавања) у ратном и послератном добу: од мирења са злом, пасивности, трпљења понижења, преко бунта, отпора, освете, насиља, све до горког сазнања да из једног зла нужно настаје друго. Тишма поступно указује на несрећу своје јеврејске и друге страдајуће браће, која је прво наговештена кроз породичне приче и предања, нејасне слутње и нелагоду, тескобу која се генерацијама наслеђује, а потом кроз ратну судбину недвосмислено одређену логорима, гасним коморама, јамама, рацијама, маршевима смрти.

Када је она дуго предосећана несрећа закуцала на врата, пала су, муњевитом брзином, и сва начела по којима је читав свет функционисао. Она падају далеко лакше него што се ико могао надати. Остаје само неверица и свет хаоса и лудила у коме се бркају улоге – жртве постају целати, а целати жртве, у времену у коме је једини циљ сачувати голи живот, без обзира на цену. Опстајање у свету безумља значи гажење преко свих уверења прихватањем доскоро незамисливих поступака и решења, без много размишљања. Аутор преиспитује постојање хуманистичких принципа у свету хаоса, огрезлом у декаденцију и ништавило. Колико су чврсте основе на којима они почивају, ако су с лакоћом порушени? Колико они заиста *приличе* човеку, јесу ли му природни, ако су тако брзо прегажени? У ратом измењеним околностима, брише се претходни поредак, а нови свет мржње и убијања који га је сменио делује стварније, природније од оног мирнодопског који су ти појединци са еланом градили, верујући да формирају здраву и безбедну средину достојну човека.

Потреба аутора да говори о теми холокауста јесте и лична и литерарна, она је потреба да се говори о нечем важном, суштаственом, на начин конкретан и истинит без увијања и компромиса. Живот и дело Александра Тишме обележени су управо његовим двоструким пореклом, а стално осећање усамљености, неприпадања, страха и неке нејасне бојазни да не буде разоткривен, произвели су аутора – током година сазревања – у доброг посматрача и аналитичара, а потом довели у центар његове пажње питање идентитета. Управо су питање идентитета, трагање за идентитетом, проблематичан идентитет, одрастање у јеврејској породици, и у вези с тим осећање страха и тескобе, незаобилазна тема и других писаца јеврејског порекла. Осврћући се на своје одрастање у вишенационалној заједници, и

Давид Албахари примећује: „Изгледало је да су сви остали у нашем мултиетничком друштву сигурни у свој идентитет и да само Јевреји проводе бескрајне сате у настојању да схвате ко су.” (Албахари: 2004: 69) Док, Ђерђ Конрад као да се надовезује на ово сазнање речима: „Онима који не воле да се разликују, околност да су се родили као Јевреји, сувише је тешко бреме.” (Конрад 2001: 27) У стваралачком смислу, ова болна питања и проблеми, пре свега, подстицај су да књижевно дело настане, да се ношење својеврсног терета, добијеног пореклом, разјасни себи и другима, да се истакне његова сврха и разуме та судбинска датост. Још једно Албахаријево размишљање, блиско Тишмином, најпрецизније објашњава ту условљеност порекла и литературе. „Бити Јеврејин значи да сам добио да носим терет, добродошли терет могло би се рећи, јер у томе се заправо крије суштина писања: писање бележи искуство о ношењу тог терета, оно помаже људима да скину тај терет са својих рамена, макар на кратко, и да увиде да, упркос тежини и патњи, постоји неки смисао на крају пута.” (Албахари 2004: 71)

Чини се као да је у овим речима садржан мотив писања карактеристичан за готово све јеврејске ауторе и да он обележава кључне тачке у књижевности холокауста. Искуство страдања, лутања, странствовања доживљено је као ношење својеврсног терета који се с годинама не смањује. Стога, већина аутора јеврејског порекла бави се управо проблемом ношења тог терета, отежалог услед година страдања, прогона и перманентног страха да томе није крај. Писац заправо непрекидно трага за одговарајућим изразом којим би исказао тај архетипски проблем, заједнички, али и крајње индивидуалан, те се у њему преплићу две особености, како објашњава Оливера Радуловић: „Стваралачки интегритет повезан је с јеврејским идентитетом који подразумева слободу избора, јер је уметник прогоњени

Јеврејин, осуђен на потрагу за правом формом и језиком.” (Радуловић 2011: 232) Управо је писање приче, стварање књижевног дела за ументика начин на који носи добијени терет, који се – реконструисан и анализиран у књижевном стварању – покушава разумети да би се, тако транспонован у литературу, учинио лакшим.

Анализирајући своје двоструко порекло и проналазећи у њему узроке тескобе (а након пресудног путовања у Пољску и обиласка концентрационих логора), Тишма се окреће самом себи, те теми јеврејства и – с тим у вези – архетипском страдању. Аутор полази од сопствене личности при чијем анализирању остаје немилосрдан али у центар пажње доноси јеврејску тему од које је дуго бежао. Мукотрпно трагање за оним о чему ће са лакоћом писати одвија се пред очима читалаца, на страницама Тишминог *Дневника* који је незаобилазна допуна, заправо полазна тачка за читање његових романа (заједно са аутобиографијом *Сечај се вечкрат на Вали*). Тишма је посвећени писац дневничких белешки, истинољубивост и аналитичност, које красе приповедача, уочљиве су на свакој страници *Дневника*, које аутор бележи од своје седамнаесте године, па све до смрти. Читајући ова дела уочавамо и кључне теме ауторовог приповедачког опуса: проблематично порекло, компликовани породични односи, интересовање за еротско, чежња за припадањем које се покушава остварити телесним путем; поглед на друштвена дешавања; смисао и сврха књижевног стварања које се одређује као враћање дуга и јасно развијена свест да књижевност може одговорније да трага за истином, него историја и статистика. Наведене теме се даље селе у његова књижевна дела и добијају елаборацију у причи о судбини ликова којима живот заиста немилосрдно упраља.

Тишма у Дневнику од самог почетка износи необично чврсто уверење да ће да постане писац или – ништа. Опрхрвеност писањем, које сматра својом физиолошком потребом, довело је након година лутања и скривања (литерарног и социјалног) до јасног разоткривања сопственог идентитета и дефинисања теме и начина на који ће јој приступити. Тишма се дуго потом и сам чуди колико су дубоки били корени његовог стида због порекла, колико су тешки и проблематични његови страхови усађени још у детињству, кад их се тек сада, као већ зрео човек, успева ослободити. Сва размишљања о пореклу, породици, одрастању у јеврејској заједници, о скривању и бежању од својих корена, добијају своју темељну елаборацију на страницама дневника. Аутор је у приступу проблему истинољубив, аналитичан, али и немилосрдан, не само када размишља о средини којој припада, већ и о себи самом. Разоткривање сопствене личности за Тишму је плодносно, јер му је коначно одредило тему којом ће се бавити, аи и разјаснило сопствене поступке и сопствену комплексну природу која му није дозвољавала да се са нечим до краја саживи или негде у потпуности припада.

Нецензурирано самопреиспитивање пред очима јавности на страницама *Дневника*, у чију се истинитост неретко и сумња, јер аутор не штеди ни себе ни своју околину, није само себи сврха, он жели да дође до крајњих консеквенци, до истине која је примат и да види шта ће бити када се тако истинит, огољен, прикаже јавности. Исти принцип задржава у својим делима вођен дубоким уверењем да литература мора да тражи само истину, да отрива и оцртава зло, јер га само уметност може разобличити. У противном, игнорисање или гушење истине, само потпирује зло и даје му простор да се, у одређеном тренутку, поново разгоропади. Тежња ка истинитом приказивању живота и свест о улози коју литература има у послератном времену (након

холокауста који се посматра као преломна тачка) аутор је дефинисао у неконвенционалном аутопоетичком тексту *Ненаписана прича* у којем објашњава свој однос према животу, пореклу, јеврејству, књижевности, где се књижевно стварање одређује као својеврсно враћање дуга, као обавеза коју аутор, као савестан и одговоран појединац осећа. Сва претходна наведена размишљања воде ка проблематизовању улоге књижевности у догађајима о којима аутор највише говори, а који су се одиграли пред очима јавности. Тишма овом питању приступа савесно и у самим романима, свестан чињенице да литература није могла да предупреди зло које се догодило, стога даље испитује њену улогу у посттрауматском процесу.

Велики поклоници књиге, јунаци романа *Употреба човека*, Милинко Божић и Роберт Кронер, исказују пуно поверење у писану реч не сумњајући у сврсисходност литературе ни у тренуцима када се она показује немоћном у времену којим доминира зло. Тешка сенка холокауста која се надвија над временом након Другог светског рата означава цезуру после које није могуће писати, али ни читати књижевност на исти начин. „Насупрот ове немогућности, стоји огроман етички захтев да се сведочи о том догађају, који, како су многи тврдили, измиче било каквом представљању, сведочењу, чак и самом језику.” (Кујунџић 2011:115) Измиче човековој способности да говори о историји ужаса поводом које се проблематизују сва начела на којима је свет почивао, сматрајући их чврстим и непоколебљивим. Изнова се проблематизује друштво као уређена заједница, постојање реда и смисла, као и питање правде, јер су током рата поништени, преко ноћи су постали неважећи. Знање, образовање, ред и дисциплина, коју су учили из књига, нису помогли Божићу и Кронеру да се припреме за надолазеће догађаје, нису им помогли ни да их боље разумеју, па ни да сачувају живу главу на раменима.

Остали са занемели пред страхотним догађајима који су се пред њиховим очима одвијали, верујући све време у победу ума над безумљем. Стога, Тишма у својим делима реконструише све догађаје, оживљава их веристички у свести читалаца, отрежњујући од било какве илузије и бранећи од оправдања. Уз истицање голе чињенице да утехе нема, уметност само може да трага за истином, и њу као такву, огољену и страшну, готово неприхватљиву, изнова нуди на увид читаоцима.

Тишма је писац који не измишља, у његову се искреност не сумња и тако је од самих књижевних почетака, од *Ибикине куће*, преко збирке *Насиље* где су приче засноване на аутентичним судским процесима којима је аутор присуствовао, па све до романа *Књига о Бламу, Вере и завере, Употреба човека, Капо* који, приповедајући о егзекуцијама, прогонима, логорима, рацијама, износе голу истину на увид читаоцима, оним спремним да се са њом суоче. Грозоте о којима Тишма прича немају ништа инсценирано. За Тишму, човек је звер спремна на све. Стога, као добар познавалац људске психологије, приказује драму човекове унутрашњости стављајући акценат и на страдалничку и на рушилачку страну природе. Аутор истиче зло јер је оно чињеница, увек присутна опасност, мање или више активна, у рату ослобођена, стога и најочигледнија.

"Рат укида нормалан поредак света и до екстрема доводи сваки атавизам у човеку, огољава његову природу и љушти са ње све слојеве цивилизацијске културе." (Пантић 2003:13) Александар Тишма одабира да забележи управо тај тренутак претворен у вечност, истинитији од било ког другог, наглашава и истиче све оно нехумано, животињско, изопачено у човеку, вођено халапљивом и страсном жељом за опстанком, макар и оним лишеним сваког достојанства. Аутор непрекидно подсећа да је зло само део

човекове природе, и то је необорива чињеница; са друге стране, ако је људска природа заиста таква, ако је човек вук, посредно се пита Тишма, има ли живот било каквог смисла. Антрополошки песимизам изражен кроз егзистенцијалну стрепњу само потврђује недвосмислено опредељење аутора за истинитим приказивањем догађаја без трагања за излазом већ постављањем питања. Прихватање људске природе као такве доводи у питање живот и његов смисао, јер ако је чињеница да је човек зао, спреман на све, онда заиста живимо у бесмисленом свету у коме је све могуће. Шта у таквом свету значи очување голог живота лишеног достојанства и слободе? Није ли можда умирање Роберта Кронера и баке достојанственије од преживљавања Вере? Па даље, ако је човек такав какав је и свет такав какав јесте, чему служи то црно подсећање, која је улога литературе? Уколико је цела библиотека Кронерових остала без читалаца, дакле, без своје праве сврхе, уколико су хуманистичке идеје на којима је почивала поништене, јер се све оно чему су књиге училе показало неупотребљивим, а оно што је уследило противречило њеној суштини, заиста се поставља питање која је сврха књижевног дела и на који начин, у којој (адекватној) форми оно треба да постоји и да сагледава размере историјске катастрофе која се догодила.

Уметност може и мора да сведочи о прошлим временима вођена идејом да причање приче не сме да стане, јер оно што није записано, како каже Ђерђ Конрад, то не постоји. Стога се књижевност холокауста истрајно бави свим болним темама: кривицом, насиљем, злочинима, односом жртве и целата, истине, сведока, извештавања, као и улогом уметности у читавом процесу, све с циљем да се допринесе јаснијем сагледавању истине, у контексту уверења да само она води ка освешћењу и да се, непрекидним подсећањем на почињене злочине, умакне замци заорава. Књижевно стварање, нуди један

вид отпора забораву, репресији, поделама, насиљу, страдању. Нуди нам беспоштедно увид у то какви смо, с надом, па макар и слабом и наивном (јер је та нада већ једном сахрањена у библиотеци Роберта Кронера), да сви литерани напори имају смисла.

Писање приче, ако је и стално подсећање на чињеницу о нужности зла, то је подсећање с надом да се писаном речју ипак може учинити мало више од сведочења. Смисао целог животног и приповедачког подухвата припада оним дневним, „малим” потезима, сваком напору човека да учини живот бољим, да сачува достојанство живота, негујући хуманистичке принципе на којима волимо да верујемо да живот почива.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Тишма, Александар, (2001). *Дневник (1942-2001)*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Тишма, Александар (1990). *Књига о Бламу*. Предговор Славко Леовац. Сарајево:Веселин Маслеша
- Тишма, Александар (1989). *Ненаписана прича*. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, Академске беседе.
- Тишма, Александар (2000). *Сечај се вечкрат на Вали*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Тишма, Александар (1997). *Употреба човека*. Предговор Живан Живановић Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Тишма, Александар (1987). *Капо*. Београд: Нолит.
- Тишма, Александар (1987). *Школа безбожничтва*. Београд: Нолит.
- Тишма, Александар (1996). *Шта сам говорио*. Нови Сад: Прометеј.
- Албахари, Давид (2004). *Терет*. Београд: Форум писаца.
- Божовић, Гојко (2005). *Употреба човека или драма без катарзе*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 169–178.
- Гвозден, Владимир (2005). *Тишмина књижевност расцепена*. У: *Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр.74–92.
- Гвозден, Владимир (2011). *Мукотрпно оживљавање истине*, у: Александар Тишма *Књига о Бламу*. Нови Сад: Академска књига.
- Делић, Јован (1999). *Ка поетици Александра Тишма*. Нови Сад: Летопис Матице српске, год. 178, књ. 464, сб. 1–2 (јул–август), стр. 67–85

- Кољевић, Светозар (2005). *Слика јеврејских судбина у Тшиммином роману Употреба човека*. У: *Повратак миру Александра Тшимме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 9–19.
- Конрад, Ђерђ (2001). *Невидљиви глас*. Нови Сад: Стилос 2001. Кујунџић, Драган (2011). *Сазревања, издисаји. Јевреји и Холокауст у делима Александра Тшимме*. Нови Сад: Интеркултуралност, Завод за културу Војводине, март 2011.
- Негришорац, Иван (2005). *Проблематични субјекат Александра Тшимме и европски нихилизам*. У: *Повратак миру Александра Тшимме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 198–216.
- Палавестра, Предраг (2005). *Јеврејска тема Александра Тшимме*. У: *Повратак миру Александра Тшимме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 20–24.
- Пантић, Михајло (1999). *Александријски синдром 3*. Нови Сад: Матица српска.
- Пантић, Михајло (2005). *Тшиммине поетичке експликације*. У: *Повратак миру Александра Тшимме: зборник радова*. Уредници: Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 27–30.
- Радуловић, Оливера (2011). *Страдање Јевреја у стваралаштву Данила Киша, Александра Тшимме и Давида Албахарија*. Стр. (253–268). У: *Тумачења књижевног дела. Нове научне методологије у настави књижевности*. Нови Сад: Орфеус.

Dr Ruža S. Knežević Perunović

EXISTENTIAL ANXIETY OF ALEKSANDAR TIŠMA

Summary

In this study the review of the general characteristics of Aleksandar Tišma's work is given, with the focus on the analysis of the themes and motifs of his literary work. In the novels by Aleksandar Tišma dominant themes are war and the destiny of a man in the war, especially a Jewish man. To talk about the novels of Aleksandar Tišma primarily means to talk about the quest for identity, about rootlessness and loneliness in a world that is perceived as constant suffering, as danger, fear and search for a safe place, only to realize that such a place does not exist, The author bitterly re-examines the existence of humanistic principles in such a world, and the role of literature in the whole process.